

**PRZEMIANY UŻYTKOWANIA TERENU W KARKONOSZACH W CIĄGU
OSTATNICH 100 LAT (PODŁOŻE SPOŁECZNO-EKONOMICZNE,
ŚRODOWISKOWE KONSEKWENCJE)**

**Land use change in the Giant Mountains in the last 100 years (socio-economic
conditioning, environmental consequences)**

POTOCKI JACEK

Akademia Ekonomiczna we Wrocławiu, Wydział Gospodarki Regionalnej i Turystyki
w Jeleniej Górze, ul. Nowowiejska 3, 58-500 Jelenia Góra, PL,
e-mail: potocki@ae.jgora.pl

Zarys treści: Artykuł zawiera interpretację wstępnych wyników badań przemian w strukturze użytkowania terenu w polskiej części Karkonoszy w latach 1885–1995. Na podstawie analizy map topograficznych określone zostały tendencje zmian, które powiązane z przemianami społeczno-gospodarczymi regionu oraz dokonano próby oceny zmian w strukturze krajobrazu pod kątem warunków dla zachowania bioróżnorodności.

Landscape of the Giant Mts. reflects the socio-economic development of this region in the past. Changing dominant economic functions of the region have influenced the changes in its land use, which in turn have led to transformations in the landscape structure. These processes (former and contemporary), changing seriously the landscape structure, may result in the disappearance of biodiversity and the degradation of landscape assets, which largely contribute to the tourist attractiveness of the region.

Słowa kluczowe: zmiany użytkowania terenu, struktura krajobrazu, sieć osadnicza, różnorodność krajobrazowa i biologiczna
Keywords: land use changes, landscape structure, settlement, landscape biodiversity

Karkonosze, będące przyrodniczo unikatowym w skali europejskiej masywem górskim, stanowią zarazem region od dawna podlegający intensywnej antropopresji. Działalność gospodarcza człowieka, przynosząca w efekcie głębokie przekształcenia środowiska przyrodniczego, datuje się w Karkonoszach co najmniej od XVI wieku, kiedy to największy rozkwit przeżywało tu górnictwo (LOKVENC 1978, STEĆ, WALCZAK 1962).

Intensywność działalności gospodarczej zmieniała się w czasie, podobnie kilkakrotnie zmieniała się dominująca w Karkonoszach gałąź gospodarki. Każda przemiana społeczno-ekonomiczna, przynosiła w efekcie zmiany głównego źródła utrzymania miejscowej ludności, gęstości zaludnienia, struktury sieci osadniczej. Wraz z tymi czynnikami zmieniał się sposób gospodarowania górką przyrodą, co odbijało się m.in. w strukturze użytkowania terenu.

Występowanie różnorodnych form użytkowania terenu warunkowało z kolei strukturę krajobrazu, który na większości obszaru Karkonoszy nosi cechy mniej lub bardziej intensywnego przekształcenia przez człowieka. Trzeba tu zaznaczyć, że działalność gospodarcza, zanim przybrała formy i osiągnęła

Ryc. 1. Sieć osadnicza polskich Karkonoszy – stan z r. 1885
 1 – osadnictwo rozproszone, 2 – zabudowa zwarta, tereny przemysłowe
Settlement of Polish side of the Giant Mts. – state on 1885
 1 – dispersed settlement, 2 – compact built-up areas, industrial areas

Ryc. 2. Sieć osadnicza polskich Karkonoszy – stan obecny

1 – osadnictwo rozproszone, 2 – zabudowa zwarta, tereny przemysłowe

Settlement of Polish side of the Giant Mts. – contemporary state

1 – dispersed settlement, 2 – compact built-up areas, industrial areas

natężenie zagrażające środowisku, odegrała niebagatelną rolę we wzbogacaniu przyrody. Było to możliwe dzięki utrzymywaniu krajobrazów antropogenicznych, będących siedliskiem gatunków, które w warunkach naturalnej sukcesji uległyby wyparciu. Generalnie w Europie Środkowej maksimum bioróżnorodności przyroda osiągnęła na przełomie XVIII i XIX wieku (LIPSKÝ 1999). Wtedy, wraz z intensyfikacją gospodarki zapoczątkowany został proces eliminacji kolejnych gatunków i systematycznej redukcji bioróżnorodności.

Oczywiście ta cezura czasowa stanowi duże uogólnienie, ponieważ w poszczególnych regionach początki intensywnego rozwoju gospodarczego były przesunięte w czasie. W rozwoju ekonomicznym Karkonoszy prawie cały XIX wiek był okresem stagnacji gospodarczej. Wywołał ją upadek tradycyjnego dla regionu jeleniogórskiego rzemiosła tkackiego, przegrywającego w konkurencji z budowanymi w tym czasie tkalniami mechanicznymi (STEC, WALCZAK 1962). Dominującą dziedziną gospodarki w górskich miejscowościach z konieczności stało się rolnictwo, które jednak z racji trudnych warunków środowiskowych, nie było w stanie zapewnić środków do życia wszystkim mieszkańcom. W konsekwencji z wielu miejscowości ludność zaczęła odpływać do miast i tych wsi, które wykształciły funkcję przemysłową. Proces ten przebiegał w przeważającej części regionu jeleniogórskiego. Jak wynika z badań J. KOŚCIKA (1988) w drugiej połowie XIX wieku nastąpił generalny spadek udziału wsi dużych (powyżej 500 mieszkańców) w sieci osadniczej regionu jeleniogórskiego.

Dwie ostatnie dekady XIX w. zapoczątkowały w Karkonoszach całkowitą zmianę ich wiodącej funkcji ekonomicznej. Upadające tkactwo i mało wydajne górskie rolnictwo zaczęła wypierać obsługa ruchu turystycznego. Intensywny rozwój turystyki rozpoczął się w połowie lat osiemdziesiątych XIX w., by przybrać wręcz lawinowe rozmiary po doprowadzeniu w góry linii kolejowych – w 1895 r. do Karpacza i w 1902 do Szklarskiej Poręby. Dynamiczny rozwój ruchu turystycznego, dającego zatrudnienie coraz większej liczbie mieszkańców skutkowało odchodzeniem ludzi od zajęć rolniczych i zmniejszanie arealu terenów rolnych, w tym zwłaszcza gruntów omych. Jednocześnie przeznaczanie kolejnych terenów pod zabudowę powodowało coraz większe rozdrobnienie parcel. Jak wykazał E. SZCZEPAŃSKI (1982) zasięg tego zjawiska w karkonoskich miejscowościach dokładnie korespondował z rozprzestrzenieniem się ruchu turystycznego i zmianą funkcji wsi z rolniczej na letniskową.

UŻYTKOWANIE TERENU W KOŃCU XIX WIEKU

W strukturze użytkowania terenu wyraźnie zaznacza się strefowość. Wyższe partie Karkonoszy (powyżej 700 m) pokrywały zwarte obszary leśne. Enklawy łąkowe, wytworzone na potrzeby wysokogórskiego pasterstwa były w tej strefie nieliczne. Odróżniało to śląską część Karkonoszy od strony czeskiej, czego powodem była różnica w urzeźbieniu terenu wyrażająca się generalnie większym nachyleniem stoków w piętrze górnego regla po północnej stronie (LOKVENC 1978).

Użytkowanie terenu w strefie pogórza (w przedziale wysokościowym 400–700 m) wykazywało silną różnorodność. Choć dominującą pozycję w pokryciu tego terenu miały także lasy, to jednak wiele dolin zajętych zostało przez osadnictwo, którego rozwój doprowadził do częściowej trzebieży lasu i wytworzenia rozległych śródleśnych enklaw wykorzystywanych rolniczo. W obrębie tych enklaw występowały nie tylko użytki zielone, ale także stosunkowo licznie pola uprawne. Zwraca uwagę występowanie tych ostatnich nawet na znacznych wysokościach (w Karpaczu Górnym nawet na ok. 800 m). Uprawa tak wysoko położonych pól z pewnością warunkowana była wspomnianym przymusem ekonomicznym, wynikającym z braku innego poza rolnictwem źródła utrzymania miejscowej ludności. Oprócz rozległych enklaw zajętych przez osadnictwo stosunkowo licznie występowały w tej strefie niewielkie śródleśne łąki.

Północna krawędź Karkonoszy, wraz z przylegającymi partiami podnóży nosiła cechy obszaru o intensywnej gospodarce rolnej. W strukturze użytkowania terenu zdecydowanie dominowały grunty orne dopełnione użytkami zielonymi, natomiast lasy występowały tu jedynie sporadycznie. Granica rolno leśna była kręta, zwłaszcza w środkowej części Karkonoszy (okolice Podgórzyna i Sosnówki).

W ówczesnym krajobrazie wyraźnie zaznaczała się odmiennosc cech osadnictwa u podnóża Karkonoszy i w obrębie gór. O ile miejscowości leżące na przedpolu gór cechowała zwarta zabudowa i typowa forma łańcuchówek, to w obrębie gór wszystkie bez wyjątku wsie miały zabudowę rozproszoną i nieregularne kształty (ryc. 1.). Różnica ta idealnie koresponduje z odmienną genezą obu typów wsi. Jednostki osadnicze u podnóża gór sięgają genezą kolonizacji średniowiecznej, podczas gdy miejscowości położone w górach założone zostały w XVI–XVII wieku przez protestanckich uchodźców religijnych z Czech (STAFFA 1985).

Wyraźnie zaznaczała się także różnica w sposobie zagospodarowania północnej i wschodniej strony Karkonoszy. Po stronie północnej krajobraz rolniczy stopniowo ustępował miejsca leśnemu. Rozgraniczała je wyraźna strefa współwystępowania funkcji rolniczo-osadniczej i leśnej zajmująca Pogórze Karkonoskie. Na wschodnim skraju Karkonoszy (Lasocki Grzbiet) strefa rolnicza wyraźnie kontrastowała z leśną, a osadnictwo ograniczało się do tej pierwszej. Praktyczny brak osad wewnątrz gór tłumaczyć można m.in. stosunkami własnościowymi w dobie XVI-wiecznej kolonizacji Karkonoszy. O ile bowiem Schaffgotschowie, w których posiadaniu znajdowała się północna część Karkonoszy, skłonni byli osadzić na swoim terenie protestanckich uchodźców, to na pewno nie byli tym zainteresowani krzeszowscy cystersi, do których należały tereny Bramy Lubawskiej i Lasockiego Grzbietu. I chociaż w obrębie lasów występowały tu liczne łąki, zwłaszcza w dolinach potoków, to nigdy w tej części Karkonoszy osadnictwo nie wkroczyło w góry (wyjątkiem są Jarkowice związane z kowarskim ośrodkiem górniczym), a wszystkie istniejące wsie mają rodowód średniowieczny.

PRZEMIANY UŻYTKOWANIA TERENU

Analizując kierunki przemian użytkowania terenu, jakie zachodziły w ciągu XX wieku można określić kilka charakterystycznych tendencji.

1. Zdecydowanemu ograniczeniu uległa powierzchnia gruntów ornych. Dotyczy to całego badanego obszaru, przy czym w największym stopniu tendencja ta ujawniła się w obrębie gór, gdzie pola uprawne znikły praktycznie całkowicie. Zjawisko to było spowodowane porzucaniem wyżej położonych terenów rolnych w konsekwencji pojawienia się nowych, korzystniejszych źródeł utrzymania dla miejscowej ludności. Nieopłacalność gospodarki rolnej w górach dodatkowo pogłębiała rosnąca konkurencja ze strony coraz wydajniejszego rolnictwa na niżej położonych terenach.
2. W konsekwencji porzucania dawnych gruntów ornych znacząco wzrosła powierzchnia trwałych użytków zielonych (lub ugorów). Zastępowanie gruntów ornych powierzchniami zadarnionymi można uznać za najszerzej rozprzestrzenioną tendencję w przemianach użytkowania terenu i to zarówno w obrębie śródleśnych enklaw strefy górskiej, jak i na rolniczych terenach przedpola Karkonoszy.
3. Tereny leśne wykazywały stabilność z tendencją do niewielkiego przyrostu (wylesień pokłeskowych nie brano pod uwagę, uznając je za stan przejściowy). Niewielki wzrost powierzchni leśnych wiązał się m.in. z łączeniem niewielkich lasów w większe kompleksy i zalesiania śródleśnych łąk. Tendencję tę należy wiązać z polityką przestrzenną państwa stawiającą jako jeden z celów zwiększanie lesistości kraju. Dążenie to z jednej strony skutkuje zalesianiem terenów porolnych, z drugiej strony zaś trudnościami z przekwalifikowaniem terenów leśnych na inne cele.
4. Olbrzymie zmiany zaszły w sieci osadniczej. Niemal we wszystkich miejscowościach daje się zauważyć tendencja do zagęszczania zabudowy (rys. 2.). Co więcej, gwałtowny rozwój przestrzenny stał się udziałem zarówno miejscowości przemysłowych (Piechowice, Kowary), jak i głównych ośrodków turystycznych (Szklarska Poręba, Karpacz). Godzi się zauważyć, że do podobnych skutków doprowadziły zupełnie odmienne przyczyny. W pierwszym przypadku rozwój przemysłu

stymulował koncentrację ludności, natomiast w miejscowościach turystycznych zagęszczanie zabudowy związane było głównie z rozbudową bazy noclegowej, która, z uwagi na ochronę gruntów leśnych, ograniczała się do śródleśnych enklaw. W efekcie zagęszczania zabudowy nastąpiła wyraźna redukcja powierzchni z rozproszonym osadnictwem.

KONSEKWENCJE ŚRODOWISKOWE

Niewątpliwie pozytywnie należy ocenić wyłączenie terenów górskich z orki. Eliminacja uprawy wyżej położonych pól, założonych z reguły na stokach i płytkich glebach radykalnie ogranicza erozję. Zwiększenie w to miejsce areалу łąk pozytywnie wpływa na warunki środowiskowe. Obszary łąk zagrożone są jednak przez dwa procesy: zalesianie i zagęszczanie zabudowy w wyniku nadmiernego rozwoju miejscowości turystycznych. Na przełomie XIX i XX wieku ruch letniskowy przeniósł się z gęsto zabudowanych miejscowości, takich jak Cieplice, Sobieszów czy Miłków do górskich wsi, w których luźna zabudowa i bliskość lasu zapewniała lepsze warunki wypoczynku (POTOCKI 1997). Te walory w przypadku Karpacza i Szklarskiej Poręby zostały praktycznie zaprzepaszczone w wyniku nadmiernego zagęszczenia zabudowy.

Przyrost powierzchni leśnej, który w powszechnym mniemaniu korzystnie wpływa na stan środowiska, w realiach karkonoskich należy uznać za zjawisko co najmniej dyskusyjne. Lasy, których przyrost odnotowujemy w ciągu ostatnich stu lat, są bowiem z reguły sztucznymi świerkowymi monokulturami o niewielkiej wartości przyrodniczej, natomiast rozwijają się one z reguły kosztem zanikających łąk będących siedliskiem wielu cennych gatunków roślin. W ten sposób redukcja zróżnicowania krajobrazu skutkuje zanikaniem bioróżnorodności.

Utrzymywaniu śródleśnych łąk nie sprzyja wycofywanie się z obszarów górskich rolnictwa, które z powodu wysokich kosztów i ograniczonej wydajności staje się nieopłacalne. Z drugiej strony jednak harmonijnie ukształtowany zróżnicowany krajobraz kulturowy jest jednym z istotniejszych walorów decydujących o atrakcyjności turystycznej regionu. Celowe wydaje się więc poszukiwanie instrumentów polityki przestrzennej pozwalających w jakimś stopniu powstrzymać aktualne tendencje zaniku różnorodności krajobrazowej.

Zagęszczanie zabudowy powoduje zanik typowego niegdyś dla Karkonoszy krajobrazu kulturowego z charakterystycznym rozproszonym osadnictwem, ale i siedlisk roślinnych związanych z tym typem użytkowania terenu. Nadmierne zagęszczenie zabudowy w obrębie miejscowości turystycznych stawia pod znakiem zapytania ich faktyczne walory wypoczynkowe. Negatywne tendencje występują przede wszystkim w rejonie Karpacza i Szklarskiej Poręby. W mniejszym stopniu dotyczą środkowej i wschodniej części Karkonoszy. Jednak podobny scenariusz rozwoju innych miejscowości położonych na tym terenie grozi dalszą degradacją walorów przyrodniczych i wypoczynkowych całych Karkonoszy.

WNIOSKI

Procesy zachodzące w Karkonoszach w ciągu ostatniego stulecia i w chwili obecnej zagrażają różnorodności krajobrazowej i bioróżnorodności. Ubożenie krajobrazu negatywnie wpływa też na atrakcyjność turystyczną, warunkującą w dużej mierze rozwój regionu.

Aby zahamować niekorzystne tendencje należy:

1. Powstrzymać dalszą rozbudowę głównych skupisk obiektów turystycznych, na rzecz lepszego (efektywniejszego) wykorzystania istniejącej bazy.
2. Rozwój terenów słabiej zainwestowanych planować w sposób nie degradujący tradycyjnego krajobrazu kulturowego Karkonoszy (tam gdzie jeszcze się zachował), wystrzegając się błędów popełnionych w przeszłości.

3. Powstrzymać zalesianie enklaw łąkowych i bezkrytyczne wyrównywanie granicy lasów.

Realizacja tych postulatów wymaga wypracowania modelu rozwoju godzącego racje ochrony przyrody i interesy mieszkańców. Jest to niemożliwe bez współpracy przyrodników, planistów i ekonomistów. Trzeba podkreślić, że omawiane niekorzystne tendencje zachodzą poza obszarem Karkonoskiego Parku Narodowego, na terenach podlegających administracji samorządowej. Zatem możliwość wykorzystania przepisów ochrony przyrody jest w tym przypadku bardzo ograniczona. Warunkiem koniecznym dla zahamowania negatywnych procesów jest przede wszystkim zrozumienie i dobra wola (!) za strony lokalnych władz.

STRESZCZENIE

W aktualnym krajobrazie Karkonoszy odbija się rozwój społeczno-gospodarczy regionu w przeszłości. Zmiany dominujących funkcji ekonomicznych regionu wpływały bowiem na przemiany w użytkowaniu terenu, które prowadziły do przemian struktury krajobrazu. Zróżnicowanie krajobrazowe w znacznym stopniu decyduje o warunkach dla utrzymania bioróżnorodności. W ciągu ostatnich stu lat w Karkonoszach, obok zmian pozytywnych, jak praktycznie całkowita eliminacja gruntów ornych z obszaru gór, obserwuje się tendencje zagrażające różnorodności krajobrazowej. Negatywnie ocenić należy zalesianie śródleśnych polan i łąk, w tym zastępowanie bogatych zbiorowisk łąkowych sztucznymi monokulturami leśnymi oraz silne zagęszczanie zabudowy powodujące zanik tradycyjnego w Karkonoszach rozproszonego osadnictwa.

Procesy te, w istotny sposób zmieniając strukturę krajobrazu grożą zanikaniem bioróżnorodności i degradacją walorów krajobrazowych decydujących w znacznej mierze o atrakcyjności turystycznej regionu. Opisane procesy zachodzą głównie poza terenem Karkonoskiego Parku Narodowego. Przeciwdziałanie tym tendencjom wymaga więc zrozumienia i dobrej woli za strony lokalnych władz, natomiast w ograniczonym stopniu mogą być wykorzystane przepisy o ochronie przyrody.

SUMMARY

Today's landscape of the Giant Mts. reflects the socio-economic development of this region in the past. Changing dominant economic functions of the region have influenced the changes in its land use, which in turn have led to transformations in the landscape structure. The diversity of landscape is greatly responsible for the conditions necessary for maintaining biodiversity. In the course of the last 100 years, positive changes, such as the complete elimination of arable land from the mountain area, have been accompanied by observable tendencies threatening the landscape diversity. The activities that deserve a negative opinion are the forestation of in-forest glades and meadows, causing replacing rich meadow communities by artificial forest monocultures, and intensive condensation of housing development, which brings about the disappearance of dispersed settlement, traditional in the Giant Mts. region.

These processes, changing seriously the landscape structure, may result in the disappearance of biodiversity and the degradation of landscape assets, which largely contribute to the tourist attractiveness of the region. The described processes occur mostly outside the area of the Giant Mts. national park. Therefore, the prevention of these tendencies requires the understanding and good will of local authorities, while the environmental protection regulations can be applied only on a limited scale.

BIBLIOGRAFIA

- KOŚCIK, J. (1989): Przemiany sieci osadniczej w rejonie jeleniogórskim w latach 1840–1905, *Rocznik Jeleniogórski XXV/XXVI (1987/88)*, 143–155.
- LIPSKÝ, Z. (1999): *Krajinná ekologie*, Karlova Univerzita, Praha.
- LOKVENEC, T. (1978): *Toulky krkonošskou minulostí*, Kruh, Hradec Králové.
- POTOCKI, J. (1997): *Geograficzne uwarunkowania rozwoju zagospodarowania turystycznego Sudetów od połowy XIX wieku do II wojny światowej*, Instytut Geograficzny UWr., praca doktorska (maszynopis).
- STAFFA, M. (1985): *Rozwój osadnictwa, (w:) Karkonosze polskie*, Ossolineum, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 453–470.
- STEC, T., WALCZAK, W. (1962): *Karkonosze, Sport i Turystyka*, Warszawa.
- SZCZEPAŃSKI, E. (1982): *Wpływ turystyki na życie gospodarcze w powiecie jeleniogórskim od połowy XIX wieku do 1939 r.*, Instytut Historii UWr., praca doktorska (maszynopis).